

Het alledaagse : over het ontstaan van de omgeving van alle dag

Citation for published version (APA):

Habraken, N. J. (1967). *Het alledaagse : over het ontstaan van de omgeving van alle dag*. Lemniscaat.

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/01/1967

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

ir. n. j. habraken HET ALLEDAAGSE

HET ALLEDAAGSE Over het ontstaan van de omgeving van alle dag

Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het architectonisch ontwerpen aan de afdeling der bouwkunde van de Technische Hogeschool te Eindhoven op donderdag 8 juni 1967 door IR. N. J. HABRAKEN

Mijne heren curatoren, mijnheer de secretaris van deze hogeschool, mijnheer de rector magnificus, mijne heren hoogleraren en lectoren, dames en heren leden van de wetenschappelijke, de technische en administratieve staf, dames en heren studenten en voorts gij allen, die door uw aanwezigheid blijk geeft van uw belangstelling.

Dames en heren,

In de komende vijf en dertig jaar moeten wij rekening houden met een verdubbeling van onze stedelijke bevolking. Wij zullen in één generatie nog een Amsterdam, een Rotterdam, een Den Haag, een Utrecht, een Haarlem, een Groningen, een Arnhem enzovoorts enzovoorts erbij moeten bouwen. Aldus ir. Wijers in het tijdschrift 'Forum' van een jaar terug, en zijn woorden worden bevestigd door de recente nota van de Rijksdienst voor het Nationale Plan.

Het is duidelijk dat deze opgave het uiterste zal vragen van onze vermogens tot produktie, planning en organisatie, om niet te spreken van onze bereidheid om te investeren voor volgende generaties. De vermogens van onze samenleving op het gebied van produktie, planning en organisatie zijn overigens niet gering. Zonder daarover nu luchthartig te spreken, lijkt het mij toch dat onze opgave ons niet zoveel zorg behoeft te baren als hij nu doet, wanneer het alleen zou gaan om produktie, planning en organisatie. Als wij in staat zijn de zee te keren en grote gebieden droog te leggen, gigantische verkeersstructuren te realiseren, complexe militaire horden over de aardbol te manoeuvreren, en vol vertrouwen de in bezitneming van het maanoppervlak afwachten; als wij tot dat alles in staat zijn, dan mag ook de realisatie van onze toekomstige stedelijke omgeving ons in dat opzicht niet afschrikken.

Maar planning, organisatie en produktie zijn slechts instrumenten. Instrumenten, die wij alleen doeltreffend kunnen hanteren als wij precies weten wat wij willen. In oorlogstijd, in geval van watersnood en bij problemen van transport en ruimtelijke navigatie, is het doel nauwkeurig te omschrijven. De rest is strategie en tactiek; beoefening van techniek en wetenschap. De taak die hier ter sprake is, laat zich niet zo eenvoudig beschrijven. De opdracht om nog eens zoveel te

bouwen, als er nu al staat, laat zich niet zonder meer vertalen in kwantiteiten en functies. Ik wil hierna proberen iets te zeggen over de kwalitatieve aspecten van onze bouwopgave, want ik ben ervan overtuigd, dat hij vandaar uit nader moet worden geformuleerd. Als mensen die bezig zijn ons deel van de aarde bewoonbaar te maken, weten we eigenlijk nog niet goed wat we nu eigenlijk willen. En omdat we dat nog niet weten, blijven onze vermogens tot produceren en organiseren in belangrijke mate onbenut, hoeveel succes we met deze vermogens elders ook mogen boeken. Daardoor kan men in onze discussies over bouwen en wonen een ondertoon van angst en machteloosheid beluisteren.

Wat moeten wij doen? Onze materiële omgeving opnieuw realiseren en organiseren. Onze materiële omgeving dat is de omgeving van alle dag, de alledaagse omgeving voor de alledaagse mens. Over het alledaagse zou ik willen spreken. Want het alledaagse is een grootheid apart. Dat is niet het mindere of het banale of het goedkope. Het alledaagse heeft zijn eigen kwaliteit, zijn eigen kwalitatieve maatstaf. Een maatstaf, die niet noodzakelijkerwijs rechtevenredig is met welvaart of technisch vermogen. Er zijn z.g. primitieve culturen aanwijsbaar, die een hoge mate van harmonie vertonen in de relatie van de alledaagse mens met zijn alledaagse omgeving. Onze eigen wereld vertoont daarentegen aspecten, die erop wijzen, dat in een tijd van materiële overvloed het alledaagse aan bloedarmoede kan lijden. Om ons werk straks goed te doen, moeten we het alledaagse in zijn eigen grootheid leren kennen.

De architecten aanvaarden vandaag het simpele feit dat zij bezig zijn met de realisatie van de alledaagse omgeving. Desondanks moet helaas gesteld worden dat zij toch niet voldoende beseffen, dat zij nu bezig zijn met iets wat in het verleden geenszins tot hun werkgebied behoorde. De architect is in de historie bij uitstek degene geweest, die tot taak had het bijzondere te realiseren. De geschiedenis van de architectuur is de geschiedenis van het bijzondere bouwwerk: van de kerk, het paleis, het raadhuis, de woning van de niet-alledaagse burger. De geschiedenis van de alledaagse materiële omgeving is dan ook nooit geschreven. Hij zal wellicht nooit geschreven worden. Het materiaal is goeddeels verdwenen en de belangstelling ervoor is nog steeds bijzonder gering.

Architectuur, dat was het bijzondere bouwwerk. Ongeacht de veranderingen in

stijl, functie en bouwtechniek heeft deze architectuur – de Architectuur met een hoofdletter – altijd drie aspecten gekend, die in dit verband de moeite waard zijn om te noemen:

Het bijzondere bouwwerk verlangt ten eerste een *afgeronde conceptie*. Het gaat om een object, waarvan vorm en gestalte precies bepaald zijn, zoals die op een gegeven plaats moeten ontstaan. Ook als het werk niet voltooid was, had het architectonische werkstuk toch als basis de afgeronde conceptie.

Ten tweede ging het om een *enkelvoudig werkstuk* in die zin, dat de detaillering en de constructie voor ieder project afzonderlijk bepaald worden. Daarbij werd uiteraard steeds gewerkt vanuit de kennis en ervaring, die in de ambachten werden beheerd.

Ten derde is daar het aspect van de *tijd*. De tijd die in zijn opeenvolging van seizoenen en generaties de broosheid van het menselijke leven karakteriseert, wordt in het architectonische werkstuk uitgedaagd, bewust uitgedaagd. Bouwen is het trotseren van de tijd. Architectuur was altijd bedoeld om de vergankelijkheid buiten te sluiten, om een getuigenis, een monument na te laten aan komende generaties.

Het karakter van het bijzondere bouwwerk blijkt dus uitermate statisch te zijn. Architectuur was het werpen van een steen in de stroom van het alledaagse leven. Als we vanuit dit besef gadeslaan hoe we nú de opgave tot het bouwen van de alledaagse omgeving benaderen, blijkt dat we dit nog steeds doen op de manier waarop het bijzondere bouwwerk wordt aangepakt. Er is, voor degene die het alledaagse leert zien als een grootheid apart, een tegenstrijdigheid aanwijsbaar tussen onze taakstelling en onze handelwijze. De realisatie van de alledaagse omgeving wordt door ons nog steeds in de eerste plaats gezien als: de realisatie van heel veel bouwwerken. Als een kwantitatieve opgave dus! Waar de architect zich eerst richtte op slechts enkele objecten uit de veelheid van bouwkundige realisaties waarmee de mens de wereld bewoonbaar maakte, heeft hij zich nu gericht tot *alles* wat moet worden gebouwd. Dat strekt hem tot eer, maar het is goed eens te noteren dat eeuwenlang de volkeren van de aarde hun alledaagse materiële omgeving hebben verkregen zonder zijn tussenkomst, ook als hij wel aanwezig was.

Anderzijds heeft het constructief en produktie-technisch talent van de moderne mens zich losgemaakt uit het alledaagse ambacht om zich, aldus geëmancipeerd, eveneens te richten tot de uitdaging, die gesteld werd door het uitzonderlijke project: De grote overspanning, de hoge toren, de toepassing van nieuwe materialen waren de uitdagingen aan de constructeur gesteld. Dit talent heeft zich nu eveneens gericht op alles wat moet worden gebouwd.

En zo hebben de bouwers zich evenals de ontwerpers afgewend van het bijzondere en zich gericht naar het vele. Maar dat is tot nu toe steeds gebeurd in hetzelfde vocabulaire dat zij hebben ontwikkeld voor het bijzondere. Het alledaagse wordt nog steeds gezien als *heel veel*. Het is nog niet herkend als wezenlijk iets anders.

Dit is het dilemma waarover ik wil spreken. Het is niet opgelost door de fabelachtige groei van ons constructief en technologisch vermogen. Noch door de creatie van produktiestromen en bouwteams. Noch door de opbouw van een regelend en besturend apparaat, noch door een rusteloze speurtocht naar nieuwe architectonische vormen en ruimtelijke creaties. In tegendeel: het dilemma tussen taakstelling en handelwijze is er eerder door versterkt. Het is er in zekere zin door ontstaan. Tegenover het alledaagse staan wij machtelozer dan ooit tevoren.

Toen in 1899 de jonge architect Garnier de Prix de Rome won, deed hij dit met een ontwerp voor een bankgebouw, dat in zijn monumentaliteit en symmetrische plattegrondontwikkeling alle aspecten vertoonde van het bijzondere bouwwerk. Meer dan tien jaar later presenteerde hij een plan voor een stad zoals men die nog nooit had gezien. Er was niets meer te vinden van het academische patroon van boulevards en pleinen, ontworpen om de architectonische monumenten van overheid, kerk en burgerij, zo goed mogelijk tot hun recht te doen komen. Hier was een stad, een cité industriële, voor de eigentijdse mens met zijn woonwijken, zijn industrie-terreinen en zijn functioneel geprojecteerde wegen en spoorlijnen. Sindsdien had het alledaagse de aandacht van de architecten. Hun geweten was wakker geroepen. Zij hebben er meer dan een halve eeuw lang op gehamerd, in de C.I.A.M., in de 8 en Opbouw en andere groepen – dat de mensheid zich geheel opnieuw moest huisvesten; dat er geen plaats meer was voor automatisme; dat volkswoningbouw, verkeerswegen, recreatiegebieden, scholen en fabrieken de volle aandacht verdienden. Een stroom van plannen is geproduceerd zonder dat iemand er om vroeg, plannen van steden, van wijken en van bouwwerken om aan te duiden hoe het zou kunnen zijn. Om te laten zien dat veel meer mogelijk zou kunnen zijn, dat alles er heel anders uit zou kunnen zien. Een stroom van plannen die allen moesten symboliseren hoe de mens van deze tijd werkelijk zou kunnen wonen.

Maar het alledaagse ontglipte. Het ontglipte zowel aan de ongevraagde plannen, als aan wat werkelijk gerealiseerd werd. Noch de architecten, noch de bouwers, noch de opdrachtgevers konden anders handelen dan als personen die zich tot taak stellen een afgeronde conceptie te realiseren voor een enkelvoudig werkstuk. De kloof tussen willen en kunnen is eerst nu te zien. Hij manifesteerde zich het duidelijkst in de huisvesting voor de alledaagse mens. Wat is er alledaagser dan het wonen van de gewone mens? Geen architect heeft zich daarmee meer beziggehouden in de periode van de moderne architectuur dan Le Corbusier. Zijn instinct voor het eigentijdse zei hem dat in het wonen de grote uitdaging lag van deze eeuw. Niemand heeft er harder voor gewerkt om het wonen van de massa onder de hoede te brengen van de architectuur. Maar zijn Unité d'habitation in Marseille is een monument. Een onnavolgbare architectonische prestatie.

Een afgeronde conceptie; een unité inderdaad. Het bouwwerk biedt een volstrekt originele woonvorm van uitzonderlijke harmonie en intimiteit, maar het is geen bijdrage tot de problematiek van het alledaagse. Het stelt in tegendeel het dilemma onverbiddeijk aan de orde.

De kenmerken van het alledaagse zijn, – hoe kan het anders – stuk voor stuk tegengesteld aan de kenmerken van het bijzondere. Zij zijn daarom ook stuk voor stuk tegengesteld aan de kenmerken van de Unité te Marseille en alle woonblokken die in groeiend aantal onze polders in bezit nemen:

Het alledaagse laat zich niet vangen in een afgeronde conceptie. Het is daarentegen de *uitgebreidheid* zelf, de uitgebreidheid van de wijk, van de stad, van het stadsgewest, de uitgebreidheid van de alledaagse realiteit, die allang heeft afge-rekend met de idee dat een stad een ding is, een vorm waar men omheen kan lopen. En deze uitgebreidheid laat zich niet realiseren door een fraai en esthetisch verantwoord arrangement van afzonderlijke afgeronde architectonische concep-ties. Noch minder door een herhaling van één daarvan.

Het alledaagse laat zich niet vangen in een enkelvoudige realisatie. Het is niet enkelvoudig, het is de *veelvoudigheid* zelf. En veelvoudigheid is iets anders dan de monotonie en de uniformiteit, die resulteren uit het heel veel herhalen van iets enkelvoudigs.

Het alledaagse ten slotte trotseert de tijd niet, het bevat geen boodschap voor komende generaties. Het is de tijd zélf.

Het échec van de ontwerper tegenover de alledaagsheid is het échec van de specialisten. De ontwerper, die anders zou willen, loopt evenzeer vast als de ontwerper die het probleem niet ziet, want beiden worden zij gesteld voor een op-gave, die vraagt om een afgeronde conceptie, met een nieuwe detaillering welke geen rekening houdt met de invloed van de begrippen 'tijd' en 'tijdelijkheid'. Hun werk kan alleen maar uitlopen in iets dat niet meer is dan een 'architec-tonisch verantwoorde prestatie' die, in herhaling toegepast, een parodie wordt van hun bedoelingen.

Maar degene, die het vraagstuk aanpakt als producent loopt evenzeer vast. Niet geroepen tot de creatie van vormen, maakt de ondernemer de vorm die hij kent. De zelfstandige enkelvoudige vorm van het huis of van het woonblok. Veel

produceren is voor hem herhaling van deze vorm, waardoor de veelvuldigheid van het alledaagse verstrikt raakt in de parodie van de uniformiteit. Meer dan een halve eeuw wordt reeds uit een oogpunt van produktie massale realisatie van steeds hetzelfde enkelvoudige project gepropageerd. Steeds weer lopen de pogingen vast op de alledaagse realiteit, die zich verzet tegen het gebodene. De series verbrokkelen; de verlangens naar variatie maken een aanfluiting van de massaproductie. Maar het kwaad is geschied. Monotonie en uniformiteit blijven aanwezig, zonder dat de winst van de produktiviteit wordt geboekt.

De ontwerpers en bouwers zijn niet alleen in dit dilemma. De bestuurders ervaren dat het beschikbaar stellen van nieuwe stadswijken, compleet met stedelijke verzorgingen als groen, winkelcentra, scholen en sportcomplexen nog niet betekent dat nieuwe gemeenschappen van menselijke samenleving ontstaan. Integendeel, de nieuwe wijken roepen het probleem van gemeenschap en samenleving op. De politici ervaren dat de vormloze, gedesorienteerde mensengroepen, die zich losmaken uit de samenlevingsstructuren van gisteren, geen enkele overeenkomst vertonen met de debatten over huisvestingquota's en welvaartsverdeling, die voor hen de realiteit representeren.

Het échec van de specialisten is het échec van een samenleving. Een samenleving die heeft gemeend te kunnen geloven dat de realisatie van een nieuwe alledaagse omgeving kan worden overgelaten aan specialisten. Een samenleving, die meende dat ontwerpers, producenten, bestuurders en politici de taak hebben om voor een nieuwe materiële omgeving te zorgen. Een samenleving, die meent dat er sprake is van iets dat door specialisten kan worden gemaakt.

Het alledaagse kan niet worden gemaakt. Het kan slechts ontstaan. Een bouwwerk kan worden gemaakt. Een plan kan worden gemaakt. Een wet kan worden gemaakt. Maar een milieu om in te leven is het resultaat van een sociaal proces. De simpele waarheid is dat het alledaagse niet *voor* een samenleving kan worden gemaakt, maar *alleen maar uit* die samenleving kan ontstaan.

De mensen die deel uit zullen maken van de nieuwe alledaagse omgeving hebben zelf een rol te vervullen. Die rol kunnen zij niet straffeloos delegeren. Wanneer zij hem niet aanvaarden, zal in een tijd van groeiende welvaart en rijkdom het alledaagse steeds schaarser worden.

Als de gemeenschap zich terugtrekt, kunnen de specialisten slechts het bijzondere in de plaats stellen voor het alledaagse. Wanneer zij alleen gelaten worden, komt op hen dezelfde vloek te rusten die ook de mythische figuur koning Midas moest dragen, toen hij de waarde vergat van het dagelijks brood. Alles wat hij aanraakte werd goud. Hij werd daardoor met de hongerdood bedreigd. Alles wat wij, technocraten, aanraken wordt kunstmatig. Het is ten hoogste heel mooi en perfect uitgevoerd, maar het wordt nooit meer dan dat. Het alledaagse wordt inderdaad met de dag schaarser.

Als dat zo is, dan wordt het onze taak als specialisten om mogelijk te maken dat de samenleving de rol gaat spelen die hij spelen moet.

Hoe moeten wij werken, als ontwerpers, bestuurders, producenten en organisatoren om de alledaagse mens een rol te laten spelen in de creatie van zijn omgeving? Hoe moet de elite van deze welvaartsstaat handelen, opdat het alledaagse ontstaat in zijn eigen kwaliteit? Deze vraag zal in de komende jaren naar mijn stellige overtuiging de grote vraag worden die onze samenleving beheerst.

Ieder zal deze vraag vanuit zijn specialisme moeten beantwoorden. Ik kan alleen iets zeggen vanuit mijn eigen vakgebied. De architecten zijn vandaag inderdaad verwickeld in het moeizame proces om hun standpunt tegenover het ontstaan van de alledaagse omgeving te herzien. Dat is niet alleen een moeizaam werk omdat het probleem zo complex is en de formulering ervan nog allesbehalve duidelijk, maar vooral ook omdat het, zoals u uit het voorgaande begrepen zult hebben, een fundamentele heroriëntatie verlangt van het beeld dat de architect altijd van zichzelf heeft gehad. Er is wellicht geen beroep vandaag dat zichzelf zozeer aan een herstructurering heeft overgegeven als het mijne. En omdat het alledaagse zich niet tot één vakgebied laat beperken, is ons werk van herstructurering alleen mogelijk wanneer dit probleem ook tot anderen doordringt.

Omdat we nu midden in het strijdgewoel staan van een gevecht om het alledaagse dat nog lang zal voortduren, is het terrein onoverzichtelijk. Toch laten zich wel enkele hoofdlijnen onderscheiden. In de architectuur gaat het om de ontwikkeling van alternatieve ontwerptechnieken, die naast de ontwerptechnieken die voor het bijzondere bouwwerk gelden, ons in staat moeten stellen het alledaagse te bedienen. In plaats van de afgeronde conceptie, in vorm en omtrek bepaald, zoeken we nu naar de open conceptie. Een open conceptie, die niet zozeer een eenduidige vorm zoekt, maar eerder een vorm-thema, op verschillende wijze toepasbaar. In plaats van de constructie, ontwikkeld en gedetailleerd voor een specifieke situatie, zoeken we naar een constructief thema, dat toegang biedt aan verschillende productie-processen. In plaats van een statisch bouwwerk dat is ontstaan uit een star geformuleerde gebruiksvraag, zoeken wij naar oplossingen, die de onvoorzienbare wisselvalligheden van de toekomstige gebruiksverlangens toch zullen kunnen bedienen.

De sleutelwoorden die bij deze speurtocht naar nieuwe ontwerptechnieken alweer bijna clichés zijn geworden, zijn de termen 'variabiliteit' en 'flexibiliteit'. Wanneer men de rol van de gebruiker erkent in het ontstaan van de gebouwde omgeving, wordt het duidelijk dat men iets moet maken waarmee en waarin hij nog iets kan doen. Er moet iets kunnen variëren; het gebodene moet flexibel zijn. Jongere architecten in Europa en daarbuiten hebben de laatste tien jaren suggesties geproduceerd voor allerlei vormen van 'open' structuren – infrastructuren – waarbinnen de gebruikers de vrijheid zouden hebben zelf invloed uit te oefenen op de gestalte van hun directe, eigen, materiële omgeving. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan een groep als de G.E.A.M. (Groupe Experimental d'Architecture Mobile), die enige jaren terug van zich deed horen; aan de 'Metabolisten' in Japan, die eveneens beweging en verandering als leuzen in hun vaandel schreven; en vele anderen die zich overgaven aan de passie van de moderne architectuur om in plannen en tekeningen weer te geven hoe onze wereld er in de toekomst uit zou kunnen zien.

Het is bij zulke uitingen onvermijdelijk dat poëzie, retoriek, dogmatisme, vormwil en zucht tot zelfexpressie in elkaar verstrengeld raken. Maar als geheel beschouwd geven de plannen van deze groepen en personen toch een boodschap die niet mis is te verstaan. Zij hebben in al hun verscheidenheid één ding gemeen: Zij suggereren een nieuw milieu, een nieuw soort samenleving. Een samenleving, die niet langer passief afwacht om onderdak te worden gebracht, maar die borrelt en kookt van een nauwelijks bedwongen scheppingskracht.

Dit alles behoort alweer bijna tot de recente geschiedenis. Een dergelijk élan vervliegt snel wanneer het niet wordt ondersteund door een substantiële doelstelling, die bruikbaar is in de situatie van vandaag. Maar het feit blijft bestaan dat een kentering in het denken onmiskenbaar is. Ook buiten de kringen van de ontwerpers. Congressen, forum-discussies en andere bijeenkomsten over ruimtelijke ordening, milieubeheersing en huisvesting zijn aan de orde van de dag. Het regeringsbeleid ten aanzien van de woningbouw en de ruimtelijke ordening heeft de laatste jaren in aanzienlijke mate bijgedragen tot nieuwe expansiemogelijkheden. Dit gaf ook aanleiding tot het zoeken van nieuwe wegen door opdrachtgevers en producenten.

Van de problematiek van de alledaagse omgeving is de woningbouw een onderdeel dat naar mijn persoonlijke overtuiging wel eens de sleutel zou kunnen bevatten tot het geheel. Er is immers niets alledaagser dan het wonen. Er is ook geen gebied waar de onmondigheid en de gedwongen passiviteit van de gebruikers schrijnender aan het licht komt.

Ikzelf heb het voorrecht gehad mij daarmee bezig te houden, doordat een tiental architectenbureaus besloot geld en energie samen te bundelen in een stichting, teneinde nieuwe wegen te zoeken voor de woningbouw. Zij aanvaardden daarbij bewust het uitgangspunt dat participatie van de gebruikers de moeite van een onderzoek waard was. Het is hier niet de plaats om uit te wijden over de methoden, die wij gezamenlijk hebben ontwikkeld in een poging om het dilemma van de huisvesting te doorbreken. Ik moge volstaan met erop te wijzen dat wij de grondslagen hebben gezocht voor de nieuwe manier van denken en doen, die het mogelijk moeten maken dat woonstructuren worden gebouwd, waarbinnen de bewoner door middel van industrieel vervaardigde elementen zijn eigen woning kan doen realiseren.

Uit onze ervaring zou ik echter één aspect willen lichten, dat kan verduidelijken hoe aanvaarding van het alledaagse als een aparte grootheid kan leiden tot nieuwe mogelijkheden voor produktie en organisatie, deze machtige instrumenten waarvan wij zagen hoezeer zij tekort schoten waar het het alledaagse betreft.

Wanneer men besluit zulke woonstructuren te bouwen, (die overigens veel meer zijn dan skeletten, maar voltooide bouwwerken, die alles bevatten voor gemeenschappelijk gebruik en nochtans de woning zelf openlaten ter voltooiing door de gebruiker) ontstaat een nieuw produktieprogramma. Men kan deze woonstructuren in grote hoeveelheden bouwen, want zij zijn geen afgeronde architectonische concepties, maar open bouwkundige thema's. Uitgebreide toepassing ervan betekent niet automatisch monotonie en uniformiteit. Uitgestrekte gebieden kunnen worden bebouwd zonder dat tevoren de plattegronden van de woningen precies bekend zijn en zonder dat deze plattegronden gelijkvormig behoeven te zijn.

De woonstructuur geeft daarom de ontwerper de gelegenheid de uitbreidbaarheid te hanteren, die inherent is aan de alledaagse omgeving. De producent krijgt daarbij de gelegenheid inderdaad heel veel te produceren in een door hem be-

heerst productieproces, waarmee aan de voorwaarden voor massaproductie en organisatie is voldaan. Hij kan daardoor geld en aandacht besteden aan onderzoek en ontwikkeling van zijn produkt. Hij kan het initiatief tot productie zelf nemen. Hij kan kortom een productieproces opzetten, terwijl hij nu voor iedere aanbesteding vaak een geheel nieuw proces in elkaar moet zetten. Dit alles kan gebeuren zonder dat bij voorbaat de wisselvalligheid van het alledaagse wordt bevroren en de participatie van de gebruiker wordt verhinderd. Het is onmogelijk om grote aantallen van dezelfde woningen gestandaardiseerd te produceren zonder in conflict te komen met het alledaagse. Het is *wel* mogelijk om structuren te produceren in continue productie – hetzij in de fabriek, hetzij op de bouwplaats – zonder het alledaagse geweld aan te doen.

Maar belangrijker is misschien nog dat daarnaast nog een geheel ander productieterrrein ontstaat. Namelijk dat voor de inbouwlementen, door middel waarvan de woning in de structuur wordt voltooid. Deze elementen krijgen het karakter van duurzame gebruiksgoederen. Wand- en pui-elementen, sanitaire eenheden, kasten- en keukenelementen zijn relatief lichte en gecompliceerde produkten, die zich zeer goed lenen voor fabrieksmatige massaproductie. Deze duurzame gebruiksgoederen krijgen de markt die zij nodig hebben: die van individuele gebruikers, die rechtstreeks kiezen uit hetgeen geboden wordt. Hierdoor ontstaat een wisselwerking tussen producent en gebruiker, die ook bij andere gebruiksgoederen de basis is voor hun ontwikkeling. Bij hun relatief korte gebruiksduur kunnen zij van serie op serie worden ontwikkeld naar een groeiende perfectie. Een deel van wat nu productie van onroerend goed is, wordt zodoende overgebracht naar het gebied van de industriële productie voor de gebruikers van alledag, een gebied van productie dat in het recente verleden zozeer bepalend is geweest voor het beeld van onze dagelijkse omgeving.

De rol van de fabrieksmatige productiewijze in het bouwen is daarmee in het geding gekomen. Tot nu toe is de fabriek de knecht geweest van het bouwen ter plaatse. Dit was reeds zo toen de baksteen en de spijker nog maar de enige fabrieksmatig gefabriceerde onderdelen waren. Het is in essentie nog steeds zo. Met het groeien van de rol van het fabrieksmatige deel van het bouwbedrijf groeide de spanning tussen bouwen ter plaatse en produceren in de fabriek. Het

heeft lang geduurd voordat de erkenning doorbrak dat hier twee wezenlijk verschillende wijzen van maken aan de orde zijn. Hoeveel pogingen tot industrialisatie van de bouwerij zijn niet gesneuveld omdat men het bouwen ter plaatse wilde vervangen door de fabrieksmatige werkwijze zonder het wezenlijke verschil tussen beide te zien. Bouwen is iets essentieel anders dan fabrieksmatig produceren. Met de produktie van inbouwelementen wordt eindelijk de emancipatie van de fabrieksmatige produktie een feit.

De fabriek kan enerzijds onderdelen maken waaruit de woonstructuur op de bouwplaats wordt samengesteld, anderzijds kan hij duurzame gebruiksgoederen produceren ten behoeve van de bewoner. De emancipatie van de fabrieksmatige produktie zal zich daarbij onder meer doen kennen doordat op deze wijze veel meer initiatief uit kan gaan van de producent dan nu het geval is.

We zien dus dat zich een produktiestrategie laat uitstippelen. Enerzijds is er de produktie van woonstructuren voor gemeenschappelijk gebruik, anderzijds bedient de produktie van inbouwelementen de individuele gebruiker. Een dergelijk programma laat zich uiteraard niet realiseren van vandaag op morgen. Maar als wij een fundamenteel dilemma constateren bij de ontstaanswijze van onze alledaagse omgeving, is toch het eerste wat wij nodig hebben een produktieprogramma dat het alledaagse in zijn waarde bevestigt!

Ik heb u, zeer globaal, over deze strategie verteld om ten slotte twee punten naar voren te brengen, die mij zeer ter harte gaan en die verhelderend kunnen zijn voor de positie van de bouwkundig ingenieur.

Ten eerste: Het produktieprogramma waarvan hier sprake was, kon slechts worden ontwikkeld nadat een stelling was aanvaard. De stelling dat de bewoner een rol moet spelen in het huisvestingsproces. Ontkent men die rol, dan vervalt het programma. En deze stelling is onbewijsbaar voordat het programma is uitgevoerd. Dat is de les die wij dagelijks leren bij ons werk in de Stichting Architecten Research. Produceren en ontwerpen voor de alledaagse omgeving verlangt een stellingname over zaken, die liggen buiten het enge vakgebied. Als makers en ontwerpers kunnen wij pas wat doen als wij onze positie bepalen als mens in de samenleving. In mijn vak is het aantoonbaar dat het pas werkelijk kan worden uitgeoefend, wanneer men het sociaal engagement met alle risico's en gevaren van dien aanvaardt. Het komt mij voor dat de bouwkundige studenten die in deze hogeschool zullen worden opgeleid, niet de enige studenten zullen zijn die deze les moeten leren.

Ten tweede: Het is een uniek feit dat hier architecten niet vorm en ruimte vooropstellen in een poging om hun opdracht in deze maatschappij te vervullen, maar een programma van produktie. Omdat de gebruiker een nieuwe rol moet spelen, kan ook de industrie een nieuwe rol spelen. Als de architecten de rol van de gebruiker aanvaardden, kunnen zij iets zeggen over de moderne produktiemethoden. Het wordt dan duidelijk dat zij pas weer vorm en ruimte kunnen helpen bepalen die in harmonie zijn met de samenleving, wanneer een produktieproces dat is ingesteld op deze nieuwe situatie in zijn volle potentie kan opereren. Ook hier is er dus sprake van een stellingnemen van de zijde van de architecten ten aanzien van zaken die liggen buiten de grenzen van het vakgebied in de engere zin. Als ontwerpers kunnen wij pas weer wat doen als wij onze positie bepalen ten opzichte van het produktieproces. Met alle gevaren en risico's van dien. Wanneer wij daarvoor niet terugschrikken, zullen wij wellicht in de toekomst kunnen bijdragen aan het ontstaan van een alledaagse materiële omgeving, die in zijn eigen kwaliteit een even zuiver gehalte zal hebben als zoveel monumentale bouwwerken dat in het verleden hadden in *hun* kwaliteit.

Zo bevindt zich ons vak in het spanningsveld tussen sociaal engagement enerzijds en technische kennis en kunde anderzijds. De tijd is voorbij, waarin een ingenieur zich kan permitteren veel kennis te bezitten en veel te maken, zonder als mens in zijn maatschappij iets te weten en iets te kennen. De tijd is evenzeer voorbij waarin de ontwerper zich kan verliezen in vorm en ruimte, zonder zich te begeven in productieprocessen. Hij die zich verliest in productie en organisatie, dreigt te vergeten dat niet alles berekenbaar is en niet alles georganiseerd kan worden. Hij die zich verliest in vorm en ruimte als symbolen van de menselijke aanwezigheid op aarde, dreigt te vergeten dat die aanwezigheid zich ook manifesteert in het proces van het maken zelf.

Ik heb u geschetst hoe vanuit een stellingnemen ten aanzien van het fenomeen van het alledaagse in de woningbouw een productiestrategie kan worden ontwikkeld, die wij reeds lang ontberen. Het laat zich begrijpen dat vanuit deze strategie vele nieuwe verbanden mogelijk worden tussen de bouwkunde en andere technische wetenschappen. Dat de bouwtechniek in sterke mate verbonden is met zoveel andere gebieden van techniek is zeker genoegzaam bekend. Maar wellicht heeft mijn betoog ertoe bijgedragen te verduidelijken hoezeer ook het *bouwkundig ontwerpen* zich in de toekomst slechts zal kunnen ontwikkelen wanneer het zich verbindt met de processen van onderzoek en besluitvorming, die zich in de technische wetenschap ontwikkelen.

Op dezelfde wijze zullen wij als ontwerpers nauw contact met de maatschappijwetenschappen niet kunnen ontberen. Wanneer met de participatie van de gebruiker inderdaad ernst gemaakt moet worden wat een terrein ligt er dan niet open ter exploratie! Ik zou willen dat ik de lijnen zou kunnen schetsen die lopen naar die andere gebieden. Naar de economie en de sociologie bijvoorbeeld, deze twee jonge wetenschappen, die zich zozeer, en niet bij toeval, hebben gericht op het alledaagse. Naar de gezondheidstechniek en de medicijnen bijvoorbeeld, waar de zorg voor de alledaagse situatie steeds meer aandacht krijgt en waar de geneesheer in zijn positie tussen een groeiende geneeskundige technologie enerzijds en de menselijke nood van alledag anderzijds in een spanningsveld staat dat vergelijkbaar is met dat van de architect. Naar de bestuurder en de jurist ten slotte, die in overdrachtelijke zin eveneens nieuwe structuren moeten vinden om

de veelvoudigheid en de uitgebreidheid van het zich ontwikkelende alledaagse leven te kunnen omvatten. Ik ben tot zo'n beschrijving echter niet in staat. Dat is niet de taak van één man en bovendien staan we nog zozeer in het begin van alles. Ik kan alleen weergeven hoe in mijn vakgebied het alledaagse centraal komt te staan. Wij zullen elkaar vanuit onze diverse vakgebieden ongetwijfeld ontmoeten in de problematiek van het alledaagse naar mate wij verder komen. Hoe eerder hoe beter.

In de komende vijf en dertig jaren zal onze stedelijke bevolking zich verdubbelen en zal het bebouwde oppervlak in ons land zelfs veel meer dan verdubbelen. Zij die daaraan uitvoering en gestalte zullen geven, zullen vanaf dit jaar ook in de omgeving waar wij ons nu bevinden, worden opgeleid.

Ons vak staat tussen mens en materie. Tussen mens en materie ligt een spanningsveld dat het vak van de bouwkundig ingenieur in al zijn vezels tot het uiterste belast.

Wanneer het ons lukt om hier, op deze hogeschool, het spanningsveld te verdragen, waarvan ik u sprak, het spanningsveld tussen menselijk handelen en technisch kunnen, waaruit alleen het alledaagse bediend kan worden, dan zullen zij die daarin hun studie voltooien beter tot deze opgave opgewassen zijn dan wij.

Ik betuig mijn eerbiedige dank aan Hare Majesteit de Koningin die mijn benoeming tot gewoon hoogleraar aan deze hogeschool heeft willen bekrachtigen.

Mijne heren curatoren, mijne heren leden van de senaat,

De korte tijd die ik in uw midden mocht doorbrengen, gaf mij de overtuiging dat u hier een milieu hebt geschapen dat, na een bestaan van elf jaar, de lenigheid van de jeugd paart aan de kracht van een volgroeid instituut. Daarin een plaats te mogen innemen is een groot voorrecht.

Waarde Huisman, waarde Duyster,

Ik prijs mijzelf gelukkig met u te zijn benoemd en stel mij veel voor van onze verdere samenwerking.

Mijne heren hoogleraren van de afdeling bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft,

Er zijn vele factoren aanwijsbaar waardoor onze afdelingen zich van elkaar zullen gaan onderscheiden. Er is weinig aanwijsbaar wat ze behoeft te scheiden. Uw vertrouwen te bewaren bij het zoeken van een eigen weg, aanvaard ik als een opdracht.

Geachte mevrouw Zweers,

Dat uw echtgenoot deze bijeenkomst niet meer mocht meemaken, valt ons zwaar te aanvaarden. Moge de geest van belangeloosheid en enthousiasme die hem zo zeer bezielde steeds blijven leven in de afdeling die hij heeft helpen ontstaan.

Mijne heren bestuursleden van de Stichting Architecten Research,

Door uw initiatief tot het oprichten van onze stichting hebt u niet alleen mij in de bevoorrechte positie geplaatst, te mogen werken aan wat mij zo geheel en al bezig hield; u hebt vooral door uw gezamenlijk en strijdvaardig optreden een standaard gesteld voor ons beroep.

Dames en heren toekomstige studenten van de nieuwe afdeling bouwkunde aan deze hogeschool,

Ik wacht met spanning de dag af waarop u uit de anonimiteit van de prognoses zult opduiken als personen van vlees en bloed. Ons vak is veeleisend. Ik hoop van harte dat het u evenveel voldoening zal schenken als het mij steeds geeft.

Ik heb gezegd.

Lemniscaat Rotterdam